

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Keerpunten in de papyrologie

Worp, K.A.

Citation

Worp, K. A. (2003). *Keerpunten in de papyrologie*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/25184>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/25184>

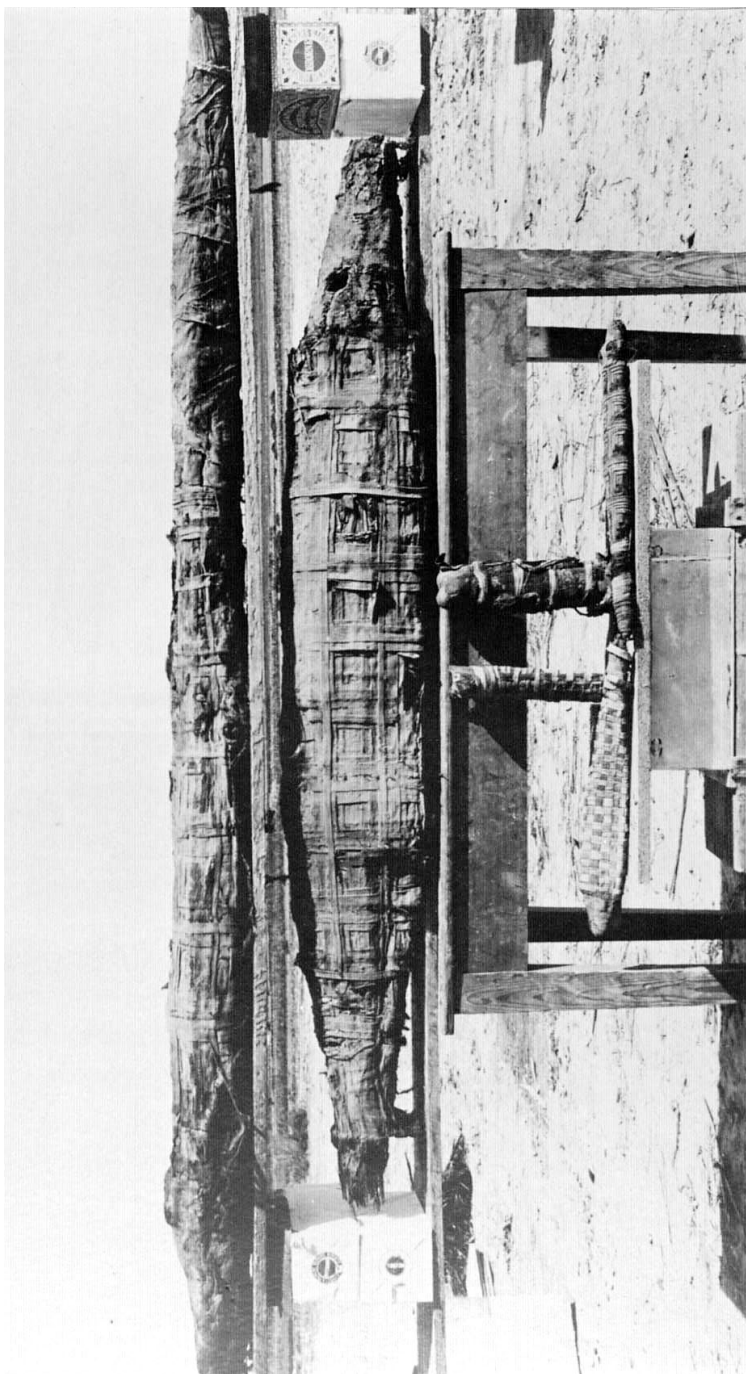
Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Keerpunten in de Papyrologie

Rede uitgesproken door

Prof.dr. K.A. Worp

bij de aanvaarding van het ambt van
bijzonder hoogleraar in de papyrologie
vanwege het Leids Universitair Fonds
aan de Universiteit Leiden op 19 september 2003

Mijnheer de Rector Magnificus, Leden van het Bestuur van het Leids Universitair Fonds, zeer gewaardeerde toehoorders!

Voor een papyroloog liggen heden en verleden in elkaars rechtstreekse verlengde. Niet zo lang geleden verkondigde een Nederlands bewindsman aan de vaderlandse pers dat hij eventueel ter krachtdadige oplossing van een acuut probleem gaarne, ik citeer, een ‘rotschop’ zou hebben uitgedeeld, dan wel deze eventueel in een vergelijkbaar geval graag zou uitdelen. Toen ik van deze ministeriële opinie las, werd ik meteen herinnerd aan een andere ‘rotschop’, lang geleden uitgedeeld in mijn eigen vakgebied, de papyrologie, en een met niet geringe gevolgen. Ik neem U mee naar een opgraving aan het begin van de afgelopen 20e eeuw, in het Egyptische dorpje Umm el-Baragât (in de oudheid: Tebtynis) in het zuiden van de Fayum oase. Daar waren Engelse opgravers met name op zoek naar in het Grieks gestelde teksten op papyrus, het ‘bruine goud’ dat toen, nadat het eeuwen en eeuwen verborgen was geweest, in Egypte aan het licht werd gebracht middels legale en illegale opgravingen van antieke afvalhopen, tempels en huizen. Datzelfde soort papyrusmateriaal was overigens al eerder, maar dan verwerkt tot de zgn. ‘mummiecartonnage’, aangetroffen door de befaamde Egyptoloog William Flinders Petrie, en wel in verband met door hem in de jaren '80 van de 19e eeuw eveneens in de Egyptische Fayum oase blootgelegde mummies van mensen.¹ Bij gebrek aan ‘echt’ hout had men aldaar in de Oudheid mensen na mummificatie voorzien van dodenmaskers, dan wel ter aarde besteld in kisten vervaardigd van een soort van ‘namaak’-hout dat het product was van het op elkaar plakken van een aantal bladen vervaardigd van papyrusmateriaal. Gedurende enkele weken nu hadden de genoemde opgravers bij Umm el-Baragât, de heren Bernard P. Grenfell en Arthur S. Hunt uit Oxford, met financiële steun van een Amerikaanse sponsor, Miss Phoebe Hearst (een telg van de bekende krantenuitgever), gegraven in een lokale antieke nekropool, d.w.z. een ‘dodenstad’. Bij hun opgraving hoopten ze, geïnspireerd door de eerdere vondsten van Flinders Petrie, opnieuw mummies van mensen bloot te leggen. In plaats daarvan echter werd bij de nieuwe opgraving in eerste instantie een groot aantal mummies van krokodillen aan het licht gebracht. Om nu de lust tot het vinden van een antieke menselijke mummie bij de Egyptische arbeiders aan te wakkeren, loofde de opgravingsleiding op zeker moment een premie uit. Dit leek echter vooreerst een zinledig gebaar: de arbeiders bleven krokodillennummies vinden. Op zeker moment raakte één van de Egyptenaren bij het vinden van de zoveelste krokodillennummie dan ook zo gefrustreerd, dat hij het stomme beest een ‘rotschop’ verkocht, en wel een met opmerkelijk gevolg: het beest knakte open en voilà: in de mummie bleek een fors aantal Grieks-geschreven teksten op papyrus verborgen, omdat na mummificatie het stoffelijk omhulsel van de krokodil met intussen afgedankte stukken papyrus was opgevuld. Uit andere, reeds opgegraven mummies die toen alsnog ook werden opengeknakt kwamen eveneens forse aantallen stukken papyrus te voorschijn, met literaire en documentaire teksten beschreven. En vanaf dat moment —een klein keerpunt binnen de geschiedenis van onze tak van wetenschap

— diende men er voortaan rekening mee te houden dat naast mummies van mensen ook mummies van dieren eventueel losse stukken en rollen papyrus en daarop geschreven teksten zouden kunnen bevatten. Graag vermeld ik dat niet lang geleden aan deze Universiteit op basis van met name de documenten uit de krokodillenmummies van Tebtynis een fraaie dissertatie is verdedigd.² Daarin worden diverse aspecten van de activiteit van een Egyptische dorpsschrijver uit het laatste kwart van de 2e eeuw voor Chr. —men zou kunnen zeggen: een antieke bureaucraat— in extenso bestudeerd. De man in kwestie, een zekere Menches, heeft natuurlijk nooit kunnen vermoeden dat de door hem geschreven stukken ooit, ruim twee duizend jaar later, nog eens door een heel ander mensengeslacht uit gemummificeerde krokodillen zouden worden gevestigd, dat deze stukken met ijver zouden worden gelezen en verder geanalyseerd, en dat op die manier zijn ambtelijke gedrag van destijds door ons als-nog zou kunnen worden beoordeeld.

Tegen zulk een achtergrond moet de betekenis en de charme van de papyrologie in het algemeen worden gezien: zij is immers leverancier van toevallig tot ons gekomen, maar tegelijk *primaire* en *essentiële* bronnenmateriaal omtrent de meest diverse aspecten van de antieke Oudheid, allereerst binnen, maar nadrukkelijk ook buiten Grieks-Romeins Egypte. Voor wat de maatschappij in Egypte betreft bestrijken de Griekstalige teksten een periode van ruim 1100 jaar, beginnend met de komst van de Grieken, en daarmee van hun levenswijze en beschaving, onder Alexander de Grote naar Egypte in 330 v.Chr., en eindigend ca. 800 n. Chr., anderhalve eeuw na de verovering van Egypte door de Arabieren in het jaar 641. Voor wat het in het Laat-Egyptisch, d.w.z. het Demotisch en Koptisch gestelde bronnenmateriaal betreft, schuiven die tijdsgrenzen van 330 v.Chr. en 800 n.Chr. nog weer met een aantal eeuwen naar voren, respectievelijk naar achteren op. Ten aanzien van al dit materiaal op papyrus wil ik er geen misverstand over laten bestaan, dat de bestudering hiervan geheel eigen problemen kent, maar dat deze activiteit vooral ook een geheel eigen charme heeft. Het gaat zoals gezegd om toevalsvondsten in het bodem-archief van Egypte, soms letterlijk uit antieke vuilnishopen afkomstig. De schriftdragers zijn vaak heel verfrommeld en wormstekig tot ons gekomen, de teksten zijn in een voor ons in beginsel altijd ‘vreemde’ taal, d.w.z. Grieks, Latijn, Egyptisch enz., en tegelijk in een ons vreemd, dikwijls moeilijk leesbaar handschrift geschreven, en de inhoud van de tekst is, voor zover bewaard, in beginsel niet bij voorbaat helder begrijpelijk. Deze combinatie van factoren vormt daarmee telkens weer een nieuwe uitdaging, en dikwijls lijkt de regel van Martinus Nijhoff “Lees maar, er staat niet wat er staat!” welhaast de meest praktische leidraad bij het bijeenpuzzelen van bij elkaar behorende losgeraakte tekstfragmenten, het kraken van de code van het handschrift en het ontcijferen van de daarin vervatte boodschap. En vrijwel synchroon met het succesvol ontcijferen verloopt het werk aan de correcte interpretatie van de tekst. Deze wordt extra bemoeilijkt doordat we vaak niet over preciese achtergrondgegevens beschikken. Wat precies te denken bij een in isolement bewaard gebleven tekst als een privé-brief

van ca. 1500 of meer jaar oud, waarin typisch ‘privé-zaken’ aan de orde komen waarover slechts in vage bewoordingen wordt geschreven? Ook ondanks al deze obstakels wekt de charme van het werk materiaal waarmee een papyroloog zich geconfronteerd ziet evengoed welhaast vanzelf een geluksgevoel op dat zich laat vergelijken met dat van een historicus van de moderne tijd die door gelukkig toeval een hoeveelheid voor eigen onderzoek waardevolle documentatie net op tijd van de papierversnipperaar weet te redden.³

Beginjaren en bereik van de papyrologie:

Ik gebruikte zoëven het woord ‘keerpunt’ en aan dit soort momenten is de papyrologie rijk. De geschiedenis hiervan begint al meer dan twee eeuwen geleden met de komst van een Europees koopman naar Egypte die daar van lokale inwoners vijftig papyrusrollen tegen een bepaalde, hoge prijs aangeboden kreeg, de vraagprijs op zich veel te hoog vond, en in een proces van onderhandeling, ter bevrediging van zijn immer stijgende nieuwsgierigheid, uiteindelijk voor de oorspronkelijke prijs de laatst overgebleven papyrusrol kocht; de overige rollen waren intussen, als betrof het havanna-sigaren, door de lokale Arabieren opgerookt. Die rol werd ca. 10 jaar na aankoop in 1788 door een Deens classicus/archaeoloog uitgegeven. Het pionierswerk van deze uitgever, Nicolaus Schow, kan ook nu nog alleen maar bewondering opwekken als we bedenken dat tot dat moment papyrus als schrijfdragers een praktisch onbekend fenomeen was, slechts bekend via vermelding bij hooguit enkele Griekse en Romeinse auteurs.⁴ Weliswaar hadden de opgravingen in het midden van de 18e eeuw bij het Italiaanse Herculaneum rechtstreekse eerste kennis van het aldaar bewaard blijven van antieke papyrus opgeleverd, maar daarbij ging het om literaire teksten geschreven in kapitaal-, d.w.z. hoofdletter-schrift. Tot Schow’s werk had men dus praktisch geen ervaring met het lezen van documenten in cursief, Grieks handschrift van circa 2000 jaar oud. Schow’s publicatie vormde absoluut een keerpunt in de geschiedenis der klassieke studiën in Europa en de door hem gelegde kiem is dankzij de inspanningen van een Gideonsbende van toegewijde papyrologen —een term overigens die iets meer dan een eeuw geleden voor het eerst is gebruikt en voordien in geen enkel woordenboek voorkwam⁵— in de loop der tijd tot een forse eik uitgegroeid. Vanaf de allereerste publicatie van een Griekse tekst op papyrus zijn in de loop der tijd naast papyrusmateriaal ook andere schrijfdragers uit de Oudheid in ons blikveld erbij gekomen,⁶ en zijn zulke op papyrus en andere materialen geschreven antieke teksten niet langer alleen uit Egypte maar ook uit andere landen uit het Nabije en Midden-Oosten, met name Syrië, Jordanië, Israël en zelfs Afghanistan, bekend geraakt. Bovendien hebben zich in de loop der tijd bij de Griekse papyrusteksten een groot aantal teksten gevoegd die in andere talen op de schrijfdragers ‘papyrus’ zijn geplaatst: vandaag zijn er alleen al meer dan 52.000 zulke teksten met een Griekse, documentaire inhoud, en krap 10.000 zulke teksten met een Griekse of Latijnse, eventueel Christelijke literaire, semi-literaire of para-literaire inhoud ter tafel gebracht. Daarnaast liggen talloze teksten nog op publicatie te wachten, en naast teksten in het

Grieks of Latijn hebben we duizenden teksten uit diverse taalfasen van de eigen taal der Egyptische bevolking (m.n. het hiëratisch, het Demotisch, het Koptisch) tot onze beschikking gekregen. Op hun beurt weer dáárnaast zijn ook veel documentaire en/of literaire teksten in andere talen uit het Nabije en Midden-Oosten voor ons bewaard gebleven, of het nu gaat om teksten in het Aramees, in het Hebreeuws, in het Oud-Perzisch, in het Syrisch, in het Oud-Nubisch, in het Meroitisch, in het Oud-Armeens, en zelfs in nog niet geïdentificeerde talen.⁷ Uiteraard is niemand deze talen, voor zover ze bekend zijn, in dezelfde mate machtig en kán dat ook niet zijn, maar het behoeft geen lang betoog dat het van groot belang is in verschillende talen gestelde teksten die op eenzelfde thema betrekking hebben zo goed mogelijk in onderlinge samenhang, synchronisch of eventueel diachronisch, te bestuderen. Stel b.v. dat heden ten dage van een bewaard gebleven tweetalig archief uit 19e-eeuws België alleen de Vlaams-talige helft van het geheel zou worden bestudeerd: de ‘andere’, in casu Franse kant zou er maar bekaaid vanaf komen! Met name binnen deze Universiteit is in de loop der laatste decennia, speciaal onder leiding van Pieter Willem Pestman, een indrukwekkende en internationaal gewaardeerde traditie ontstaan, twee- of eventueel zelfs méertalige archieven en dossiers uit de Oudheid, voortkomend uit het onuitputtelijke bodemarchief van Grieks-Romeins Egypte, zo compleet mogelijk te reconstrueren en te interpreteren. Het is zeer te hopen dat bij alle vernieuwingsdrang aan Nederlandse universiteiten deze traditie niet *ook*, om in het beeld te blijven, met de ophaler van oud papier behoeft te worden meegegeven.

Papyrologie in Nederland:

Welnu, krap 10 jaar nadat in Umm el-Baragāt een ‘rotschop’ werd uitgedeeld doet zich in de geschiedenis een nieuw keerpunt voor: de geboorte van de moderne papyrologie in Nederland, en wel met de verdediging van een eerste op Griekse documentaire papyrusteksten stoelende dissertatie aan de Groningse universiteit. Als ik zeg: ‘de moderne papyrologie in Nederland’, impliceert dat zoiets als een eerdere vorm van papyrologie in ons land. Inderdaad is dat het geval. Het mag nog wel eens worden vermeld dat na de allereerste papyrologische publicatie überhaupt, van de al vermelde Nicolaus Schow, als een van de eerste landen binnen het post-Napoleontische Europa —en erg veel verder reikte de toenmalige geleerde wereld in de praktijk toch niet of nauwelijks— het Koninkrijk der Nederlanden de papyrologie als het ware ‘omarmd’ heeft. Dat kwam met name daarin tot uiting, dat de toenmalige Koning Willem I voor het door hem met veel persoonlijke inzet gestimuleerde Leidse Museum van Oudheden o.a. mogelijk maakte een collectie Griekse papyri te verwerven die in twee banden werd gepubliceerd door de archaeoloog-Egyptoloog Conrad Leemans.⁸ Het ging waarlijk om een levenswerk van Leemans want de eerste band verscheen in 1843, de andere meer dan 40 jaar later in 1885. Overzien we de publicatiegeschiedenis van andere papyruscollecties die in de loop van de 19e eeuw werden gesticht, dan kan met tevredenheid worden vastgesteld dat met Leemans’ publicatie Nederland, zoals overigens wel vaker in de geschiedenis, een eervolle voorhoederol speelde. In ons buurland

Duitsland bij voorbeeld moet men nog tien jaar (tot 1895) wachten voordat daar een bruikbare publicatie van een substantiële band papyri tot stand komt: het eerste deel van de befaamde *Berliner Griechische Urkunden*.⁹

Helaas zou het na de publicatie van de tweede band van de papyri uit het Leidse Rijksmuseum van Oudheden in 1885 nog geruime tijd duren, voordat Nederland zich op het punt van de Griekse papyrologie weer manifesteerde.¹⁰ Eerst in het jaar 1909 is er sprake van de eerste in Nederland verdedigde universitaire dissertatie over een onderwerp dat destijds weliswaar tot de Oude geschiedenis, in het bijzonder het onderdeel van de ‘antieke staatsinstellingen en antiquiteiten’ werd gerekend, maar waarvan de behandeling feitelijk tot een papyrologische dissertatie leidde. In het onderhavige geval baseerde namelijk die behandeling vrijwel uitsluitend op papyrus-teksten als bronnenmateriaal. Het gaat om de Groningse dissertatie van Dr. Maurits Engers¹¹; zijn werk —en nu ben ik weer terug bij mijn uitgangspunt— was gebaseerd op de vondsten van papyri in de krokodillen-mummies van Umm el-Baragāt en vormt daarmee een voorloper, zij het een nu geëmeriteerde voorloper, van het werk uit 1997 van Dr. Verhoogt.

Dr. Engers’ dissertatie werd enkele jaren later gevolgd door een tweede Nederlands proefschrift, en wel het Leidse proefschrift van Dr. David Cohen.¹² Beide dissertaties¹³ zijn gebaseerd op eerder elders door anderen gepubliceerd papyrologisch en eventueel ander, met name epigrafisch, bronnenmateriaal en het zou nog geruime tijd duren voordat in Nederland in het voetspoor van Leemans’ al genoemde werk op de Leidse papyri uit het Rijksmuseum van Oudheden weer een nieuwe teksteditie van papyri uit eigen Nederlands bezit ter tafel wordt gelegd. Dat moment —men zou kunnen zeggen: alwéér een keerpunt— viel precies 70 jaar geleden. In 1933 verscheen de band papyrus-teksten uit de collectie van de Groningse Universiteitsbibliotheek, de *Papyri Groninganae* uitgegeven door Anton Gerard Roos, oud-historicus van de Universiteit aldaar met grote belangstelling voor papyrologisch bronnenmateriaal, die voor zijn werk de medewerking van Bernard Abraham van Groningen genoot.¹⁴ In deze publicatie is ook voor het eerst sprake van door Nederlanders zelfstandig gepubliceerde niet eerder uitgegeven *literaire* papyrusteksten.¹⁵ Dit werk van Roos vormt de basis van een sindsdien gestaag groeiende stroom van door Nederlandse papyrologen verzorgde tekst-edities van nieuwe literaire en documentaire teksten geschreven op papyrus enz.

Het jaar 1923: een keerpunt in de Nederlandse papyrologie:

Voordat ik U meevoer naar andere, meer algemene aspecten van het papyrologisch bedrijf leid ik U nog even terug naar de heren Engers en Cohen. Dit jaar is het namelijk precies tachtig jaar geleden dat zij beiden tot privaat-docent in de Griekse Papyrologie aan een Nederlandse Universiteit werden benoemd, een tot dan toe hier nog niet universitair vertegenwoordigd vakgebied. Het opmerkelijke is dat deze benoemingen vrijwel simultaan geschieden. Dr. Engers hield nl. op 29 januari 1923

een openbare rede als privaät-docent in de Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte van de Gemeentelijke Universiteit in Amsterdam met als titel “Papyrologie en Oude Geschiedenis”, en versloeg op die manier zijn rivaal Cohen¹⁶ die twee dagen later, op 31 januari van hetzelfde jaar een openbare rede uitsprak als privaät-docent in de Leidse Faculteit der Letteren onder de titel: “De Griekse papyrologie en hare betekenis voor de kennis der antieke beschavingsgeschiedenis”. Voor de vooruitzichten van de vaderlandse papyrologie moet dát destijds, bij alle tussen Nederlandse universiteiten heersende competitie, een hartverwarmende januarimaand zijn geweest!

Evengoed kostte het toch nog tijd, voordat dit keerpunt in 1923 werkelijk een renaissance van papyrologische activiteit in Nederland tot gevolg had. Betrekkelijk kort na zijn benoeming als privaät-docent in Leiden vertrok nl. Dr. Cohen uit Leiden om een gewoon hoogleraarschap in de Oude Geschiedenis in de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam te aanvaarden. Daarmee kwam hij, in ieder geval hiërarchisch, boven de Amsterdamse privaät-docent in de Papyrologie Dr. Engers te staan die vrijwel onmiddellijk na Cohen’s benoeming zijn privaät-docentschap op eigen verzoek neerlegde. Hoewel mijn bronnen (in dit geval uitsluitend papieren bronnen) dienomtrent geen details verstrekken, ligt de conclusie voor de hand dat er een oorzakelijk verband tussen het komen van de een en het gaan van de ander ligt.

Hoe dan ook: de openbare lessen van beide heren vormen een keerpunt in de geschiedenis van de Nederlandse papyrologie. Vanaf dat moment komt er binnen de universitaire opleidingen in de klassieke talen in Nederland zoiets als een papyrologische stroomversnelling op gang, want kort na de gebeurtenissen in 1923 in Amsterdam respectievelijk Leiden komt in 1925 opnieuw een privaät-docent Papyrologie aan het woord, en wel binnen de Groningse Universiteit in de persoon van de al genoemde B.A van Groningen.¹⁷ Daarbij was in het bijzonder deze laatste na zijn aanstelling tot gewoon hoogleraar hier in Leiden succesvol in het winnen van promovendi voor de papyrologie.¹⁸ Ongetwijfeld werd de bloei van de Leidse papyrologie ook zeer bevorderd door de unieke samenwerking tussen vertegenwoordigers van de Leidse rechten- en van de letterenfaculteit in de persoon van de professoren David en Van Groningen, die in navolging van de Oxfordse *Dioscuri* Grenfell & Hunt wel de twee Leidse *Dioscuri* werden genoemd. Na de tweede wereldoorlog werden enkele papyrologen uit jongere Leidse generaties als docent aan Nederlandse Universiteiten verbonden, met name Eefje Prankje Wegener en later Ernst Boswinkel alhier en mijn leermeester Pieter Johannes Sijpesteijn in Amsterdam, zodat daarmee de in Nederland gegroeide traditie op dit terrein van specialistische wetenschapsbeoefening werd voortgezet.

Het jaar 1958 en de fameuze Berichtigungsliste:

In dit kader wil ik ook een ander keerpunt memoreren, namelijk het in 1958 — dus precies 45 jaar geleden — verschijnen van het eerste in Nederland geprepareerde

deel (deel 3) van een voor elke papyrologie-beoefening essentieel hulpmiddel, de befaamde *Berichtigungsliste der griechischen Papyrusurkunden*; inmiddels zijn hiervan acht verdere delen in Leiden verschenen. Voor iedereen die zich op welk moment en waar ter wereld dan ook op enigerlei wijze met Griekse documentaire papyri bezig houdt, is dit werk, al heeft het helaas slechts de 'glamour' van een ordinair telefoonboek, een onontbeerlijk instrument. Het is hoogst bedenkelijk dat in een kennis-land dat Nederland claimt te zijn de normale voortgang van werkzaamheden met betrekking tot dit soort wetenschappelijke naslagwerken wordt bedreigd.

Vergelijking van ideeën van eerdere Nederlandse papyrologen:

Een vergelijking van de ideeën omtrent hun taakopvatting van die Nederlandse papyrologen die in de afgelopen 20e eeuw over hun werkzaamheden als privaattoecent of lector een openbare les dan wel een academische rede hebben gehouden en gepubliceerd is in meer dan een opzicht instructief.¹⁹ Qua karakter vertonen deze een gemeenschappelijke trekje: ze vertonen een enigszins defensief, betrekkelijk sterk '*oratio pro domo*' karakter. Deze invalshoek kán welhaast niet anders dan worden verwacht van iemand die voor een aandachtig gehoor van kritische luisteraars zijn of haar specialisme zo goed mogelijk wil presenteren, een specialisme dat door niet weinigen onder het gehoor op zijn minst als nogal 'abstruus' ervaren wordt. Ieder van mijn voorgangers illustreerde in ieder geval op zijn of haar manier de grote betekenis van de papyrologie voor de studie van de Klassieke Oudheid in het algemeen. Daarbij wordt in alle gevallen een breed panorama geschetst van de inhoud van de papyrus teksten en de zinvolheid van het bestuderen hiervan.

Eigen standpunten:

Mijn inaugurele rede trekt de door mijn voorgangers getrokken lijnen verder en uiteraard ligt het niet in mijn bedoeling, aan de uitgesproken zienswijzes veel af te doen. Nog steeds brengen nieuwe publicaties van onuitgegeven tekstenmateriaal uit de schatkamer der papyrologie voor klassiek-filologen belangrijke, volstrekt nieuwe, onbekende literaire teksten die in het gecompliceerde proces van transmissie van Griekse en Latijnse teksten vanuit de klassieke Oudheid via het kanaal van de Middeleeuwse tekstoverlevering oorspronkelijk geheel verloren waren gegaan. Eerst via opgravingen zijn deze, hoe gemutileerd vaak ook, tot ons gekomen. Daarnaast worden steeds opnieuw uit deze bron afkomstige nieuwe antieke handschriften van op zich bekende Griekse en Latijnse auteurs gepubliceerd. Deze werpen nieuw licht op de al 'bekend' gewaande tekst-overlevering van de auteur in kwestie. Van beide categorieën noem ik slechts een recent voorbeeld dat zich overigens moeiteloos vermenigvuldigen laat. De onlangs gepubliceerde achtste band van de papyri in het bezit van de Universiteit van Milaan bevat de eerste uitgave van een opvallend groot aantal (d.w.z. ongeveer 100) tot dusverre geheel onbekende epigrammen van een Griekse dichter Posidippus uit de 3e eeuw voor Chr.; zijn naam kwam in de Griekse literatuur-geschiedenis als náám voor, maar zijn werk was ons tot dusverre nauwelijks

bekend. De nieuwe rol heeft inmiddels al heel wat pennen in beweging gezet en zelfs aanleiding gegeven tot het houden van enkele speciale Posidippus-symposia.²⁰ Een in allerlei opzicht uniek handschrift van een op zichzelf bekende literaire auteur is te vinden in de inmiddels befaamde, oorspronkelijk uit negen houten plankjes bestaande codex gevonden in een opgraving in de Egyptische Woestijn in de Dakhleh oase, daterend uit het midden van de vierde eeuw na Chr., met daarin drie teksten op naam van de Atheense redenaar Isokrates, wiens activiteit zich vooral in de eerste helft van de vierde eeuw voor Chr. afspeelde.²¹ Bedenkt U zich, dat we met de vondst van deze unieke, ook voor de geschiedenis van het boek in het algemeen uiterst belangrijke houten codex, vergeleken bij het oudst-bewaarde middeleeuwse perkamenten handschrift van de Isokrates-tekst, zo'n 500 à 600 jaar dicht bij de antieke auteur zijn teruggebracht! Ter afsluiting van dit punt kan ik niet nalaten hier melding te maken van de recente vondst op dezelfde opgravingsite van een nog onbekende pastiche (een soort van spottende nabootsing) van de Griekse dichter Homerus, misschien het product van een Griekse schooljongen die op zijn manier 'geestig' wilde zijn, waarin in de hexameter-regel *hoos eipoon puleoon exessuto phaidimos Hektoor* (vgl. Ilias boek H, regel 1) ter afwisseling niet 'de schitterende Hektor' (*phaidimos Hektoor*), maar een witte haan (*leukos alektoor*) de poort uitsnelt.

Voor wat betreft de klassieke filologie benadruk ik graag evenals mijn voorgangers, hoezeer de Griekse (en, zij het in mindere mate, Latijnse) taalkunde met dit primaire bronnenmateriaal gediend wordt. Worden Grieks en Latijn tegenwoordig gemakshalve in de volksmond als 'dode talen' aangemerkt: vóór, maar vooral ook dóór papyrologen vertonen deze talen wel degelijk onmiskenbare tekenen van leven. Iets dat 'dood' is, groeit immers per definitie niet meer. Echter: met name dankzij de uitgaven van nieuwe teksten door papyrologen (en ook door epigrafen) groeit onze kennis van de taalkundige ontwikkeling van het zgn. post-klassieke *Koinê*-Grieks, waarin ook het Nieuwe Testament geschreven is. Ook groeit met name onze kennis van de woordenschat van de Griekse en Latijnse taal regelmatig en in belangrijke mate.²²

Ook als het gaat om de Oude Geschiedenis komen via de papyri voortdurend nieuwe historische feiten aan het licht, feiten die tot dusverre geheel onbekend waren. Met dit primaire bronnenmateriaal in de hand beschikken oud-historici over een inmiddels kaleidoscopisch spectrum van documentaire teksten die, afkomstig uit een toevallig uit de Oudheid bewaard archief, nu licht werpen op de meest diverse terreinen van hun vakgebied, met name die van de antieke economie, de sociale geschiedenis, de gouvernementele administratie, de militaire organisatie, in mindere mate ook die van de algemene politieke geschiedenis. 'Last but not least' vermeld ik graag het voor ons bijzonder actuele onderwerp van 'watermanagement' en de berichten in de papyri over dijk-doorbraken en -herstel in Grieks-Romeins Egypte. Daarbij gaat het absoluut niet aan dit land af te doen als een provinciaal 'backwater' dat met de rest

van het Middellandse zee-gebied weinig uitstaande had. Alweer noem ik in dit verband een recente publicatie, en wel die van een geruchtmakende tekst die intussen eveneens een aantal pennen in beweging gezet heeft, de fameuze ‘Kleopatra-papyrus’ P.Bingen 45.²³ Deze zou een eigenhandig door koningin Kleopatra VII op papyrus gezette ondertekening bevatten. Dit fenomeen heeft in allerlei media, tot op de T.V. aan toe, de aandacht getrokken. Nu wordt intussen in de wetenschappelijke discussie onder papyrologen de veronderstelling van een Kleopatra-autograaf aangevochten,²⁴ maar onder alle omstandigheden blijft het absoluut wáár dat we in deze tekst — een aan een Romein in 33 v. Chr. geschonken privilege van belastingvrijdom ten aanzien van in- en uitvoerrechten en andere zaken, geschreven nog vóór de overname van het Ptolemaeïsche koninkrijk Egypte door Octavianus (de latere keizer Augustus) in 30 v. Chr. — te maken hebben met een historisch document van in dit geval letterlijk ‘kapitale’ importantie: de financiële consequenties van het door Kleopatra geschonken belastingvrijdom-privilege hebben ongetwijfeld een behoorlijk kapitaal vertegenwoordigd. Een heel andersoortig, veel minder important, maar evengoed interessant gegeven betreft de uit een recent opgegraven papyrustekst voortkomende informatie dat in de 4e eeuw na Chr. in de al genoemde Dakhleh oase de voorzitter van de gemeenteraad van de provinciehoofdplaats Muth recht had op transport per ezel ten laste van de gemeentekas. In de ontwikkelingsgeschiedenis van de mensheid gaat, zo kunnen we vaststellen, aan de ‘dienstauto’ en de ‘dienstfiets’ een zo te noemen ‘dienst-ezel’ vooraf.

Met name ook de godsdienstgeschiedenis heeft vele raakvlakken met de teksten op papyrus en andere schriftdragers. Deze illustreren immers in allerlei opzicht de godsdienstige verhoudingen binnen Egypte, in het bijzonder de verhouding tussen de autochtoon-Egyptische en de allochtone bevolking van het land (Grieken, Joden, Romeinen) en speciaal de relaties tussen in Alexandrië levende heidense Grieken en Joden. De papyri werpen op deze materie een nog veel breder strekkend licht als we bedenken dat soms hooglopende disputen tussen deze twee bevolkingsgroepen tot voor de keizer in Rome werden uitgevochten. De weerslag hiervan vinden we binnen de zgn. ‘Acten van de Alexandrijnse martelaren’ waarin een curieuze heldenrol aan de Alexandrijnse proponenten van anti-Romeins sentiment en de veel minder dankbare rol van ‘schurk’ aan de Romeinse keizer wordt toebedeeld. Een en ander biedt wellicht nog eens basismateriaal voor een filmscenario, al is het maar van een zgn. ‘B’-film. Uiteraard geven de papyri ook gedetailleerde informatie over de heidense en later de christelijke cultus in Egypte. Zo hebben de opgravingen in de Dakhleh oase niet alleen nieuwe religieuze teksten aan het licht gebracht die binnen de secte der zgn. Manichaeërs levende geloofsopvattingen illustreren, maar vooral ook is interessant dat de bij deze opgraving gevonden documentaire papyri de sociologische basis van deze secte nader tot ons brengen, en wel in de vorm van persoonlijke correspondentie (merendeels in het Koptisch, maar soms ook in het Grieks) tussen aanhangers van deze secte.

In deze trant zou ik nog wel even kunnen doorgaan waar het gaat om de Griekse, Romeinse en Egyptische rechtsgeschiedenis, de geschiedenis van de astronomie, die van de wiskunde, die der medicijnen, en die van de cultuurgeschiedenis der mensheid in het algemeen. Al deze disciplines zijn en worden nog dagelijks verrijkt met nieuwe, nog onbekende teksten op papyrus die nieuwe inzichten helpen aandragen. Daarnaast leveren de reeds bekende teksten steeds opnieuw materiaal voor nadere bestudering onder een of ander gekozen gezichtspunt. Op dit laatste vlak mag ik voor wat de beoefening van de rechtsgeschiedenis betreft hier een voorlopig resultaat aanstippen van een klein-begonnen, maar zo langzamerhand in potentie welhaast tot een dissertatie uitgroeïend onderzoek naar de rol van de getuigen in papyri uit de zogenaamde 'Byzantijns-Arabische' periode van de Egyptische geschiedenis (ca. 300 - ca. 800 na Chr.).²⁵ Onderaan de honderden uit dat tijdperk bewaarde contracten, voorzover althans de onderkant daarvan niet is afgebroken of door de wormen is opgegeten, laten zich zeer frequent (d.w.z. in iets meer dan 460 teksten) verklaringen vinden van niet rechtstreeks als partij bij een bepaalde rechtshandeling betrokken personen die de juistheid van de schriftelijke vastlegging van een bepaalde overeenkomst, eventueel nader gepreciseerd als een huurcontract, een verkoop, een schikking, etc., bekrachtigen met een min of meer uitgebreide persoonlijke ondertekening in de trant van "Ik, Aurelius Zo-en-zo, zoon van Die-en-die, afkomstig uit (bv.) de stad Hermopolis, ben getuige bij deze overeenkomst (*marturoo teide tei homologiai*) [evt. *prasei*, *misthoosei*, *dialyseï*, etc.]], nadat ik de deze overeenkomst sluitende partijen aan het woord heb gehoord (*akousas para toon themenoon*)". Vanaf de 4e eeuw na Chr. zijn zulke getuigenverklaringen normaal in teksten afkomstig uit diverse Egyptische steden als Arsinoë, Antinoëpolis, Hermopolis, Herakleopolis, Syene, enz.; diverse steden hebben behoorlijke aantallen (soms: tientallen) teksten geproduceerd, waarin na een contracterende partij een of meer getuigen ondertekenen voordat uiteindelijk een Griekse notaris het document van zijn handtekening voorziet. Vaak wordt in de ondertekeningen vermeld in welke capaciteit personen als getuige optraden; het gaat om bijvoorbeeld geestelijken, diverse soorten ambtenaren, soldaten, en om diverse beroepsbeoefenaren als bijvoorbeeld bakkers, doktoren, redenaars/advocaten (*rhetores*), en ook leraren Grieks (*grammatikoi*). Ook komen veel kennelijk ambteloze privé-personen in de rol van getuige voor; vrouwen echter in het geheel niet, iets dat in de maatschappij van die tijd geen verbazing hoeft te wekken. Waarschijnlijk is de keizerlijke wetgeving van keizer Justinianus ten aanzien van getuigenverklaringen (vgl. met name zijn 73e *Novelle*) eerst een weerslag van een langzaam gegroeide, nu aan de hand van de papyri te volgen praktijk. Bij dit alles doet zich echter een opmerkelijke uitzondering voor: de midden-Egyptische stad Oxyrhynchus, 'leverancier' van duizenden papyri waaronder tientallen, zo niet honderden contracten uit Byzantijnse tijd. Het opmerkelijke is namelijk dat het aantal uit Oxyrhynchus afkomstige documenten waarin onmiskenbaar sprake is van het optreden van getuigen vrijwel op de vingers van één hand te tellen is. Automatisch rijst de vraag, hoe die situatie te verklaren is? Vooralsnog lijkt het een redelijke werkhypothese dat men in

Oxyrhynchus de gedachte aanhing dat, wanneer een contract door een notaris werd getekend, aparte getuigen daarnaast niet echt nodig waren. Een en ander staat dan overigens wel in tegenstelling tot de praktijk in Hermopolis en andere al genoemde steden in Egypte waar naast een ondertekening door een notaris ook sprake is van het ondertekenen van het document in kwestie door een aantal (maximaal 7) getuigen. Misschien moeten we de praktijk in Oxyrhynchus beschouwen als een 'regionalisme', niet meer en niet minder, dat we eenvoudig te accepteren hebben. Op tal van deelgebieden (ik denk aan bepaalde dateringspraktijken, en aan het gebruik van lokaal bepaalde vaste formules voor het opstellen van een of ander contract) zijn immers binnen de papyri uit Egypte zulke regionalismen te onderkennen. Zulke regionale praktijken vinden tot op zekere hoogte hun pendant in het moderne Nederland waar ook nu nog de praktijk van notarissen in verschillende steden onderling kennelijk aanmerkelijk verschilt. Een collega vertelde me in dit verband de anecdote, dat een Haarlemse notaris binnen het Amsterdamse eigenlijk liever niet toegelaten wordt omdat hij nl. niet vertrouwd is met de binnen de hoofdstad van ons land (op ca. 20 km afstand van Haarlem gelegen) bestaande praktijk. In ieder geval zal naar mijn stellige verwachting nader detailonderzoek van de getuigenverklaringen in de Byzantijnse papyri uit Egypte en vergelijking daarvan met de praktijk elders in het Imperium Romanum wetenschappelijk productief blijken te zijn.

Perspectieven:

Uiteraard is het in het algemeen zo dat bij de immer toenemende specialisering binnen allerlei takken van wetenschap ook de doorsnee-papyroloog niet meer van allerlei 'in's en 'out's op de hoogte kan zijn. Het is dus bijzonder gewenst dat er zoveel en goed mogelijk samenwerking tussen vertegenwoordigers van vaak zeer verschillende disciplines plaats vindt, nationaal en internationaal. Papyrologie is een bij uitstek internationaal en multidisciplinair georiënteerd bedrijf. Graag benadruk ik het ervaringsgegeven dat bij voorbeeld Egyptologen/ archaeologen en papyrologen veel van elkaar te verwachten hebben, respectievelijk voor elkaar kunnen betekenen. Papyrologen leveren immers bij opgravingen voor archaeologen belangrijke praktische informatie omtrent de datering van hun opgraving, informatie met name uit de aan het licht gebrachte Griekse, Demotische en Koptische papyrusdocumenten die vaak tot op de dag precies in onze eigen tijdsrekening te dateren zijn. Omgekeerd kunnen papyrologen veel van archaeologen leren. Indien bij voorbeeld in een papyrustekst een bepaalde technische term voor een of ander kruik-type wordt gebruikt, leveren immers de archaeologen vaak een tastbare illustratie van de term in de vorm van een gevonden exemplaar van de bewuste kruik.

Evenals met name archaeologen leeft een papyroloog met en van de ontdekkingen en verrassingen. Soms leveren plaatsen in het Nabije en het Midden-Oosten²⁶ plotse-ling tekstmateriaal op waar we tot dusverre als het ware met een volslagen witte plek op de archaeologische landkaart geconfronteerd waren, en regelmatig worden in

nieuw-gepubliceerde teksten nieuwe geografische namen aangetroffen die de topografische kaart van een bepaald gebied nader invullen. Ook wordt regelmatig de tijdsbepaling van een bepaald historisch verschijnsel middels publicatie van nieuwe papyrus-teksten verschoven, kortom: het moge U op grond van het voorafgaand betoog duidelijk zijn geworden, dat in het op zichzelf stoffig-ogende, maar grens-verleggende papyrologisch bedrijf voortdurend 'leuke dingen voor de mensen' te noteren zijn. Zeer regelmatig ook brengt, zoals gezegd, een herlezing en herinterpretatie van reeds uitgegeven teksten met zich mee, dat eerder als definitief aangenomen zienswijzen niet langer acceptabel zijn en dat deze moeten worden verworpen. Bij dit alles speelt de moderne technologie een belangrijke rol: een papyroloog bedient zich eventueel van geavanceerde fotografische technieken en schuwt het gebruik van de computer niet, sterker nog, hij kan niet langer zónder. Het doorlopen van duizenden documenten als voor een onderzoek naar getuigenverklaringen in Byzantijs Egypte kan welhaast niet worden uitgevoerd zonder het inschakelen van elektronische databases, ook al dient men zich daarbij bijzonder goed bewust te zijn van de gevaren die hierin schuil gaan. Ook hier geldt immers: 'garbage in, garbage out' en de kwaliteit van de onderzoeks-'output' hangt nadrukkelijk samen met de kwaliteit van de 'input' in de elektronisch doorzoekbare databases. Op dit punt zijn allerlei verbeteringen en innovaties wenselijk en mogelijk. Wij in Leiden willen in ieder geval streven naar de totstandkoming van een elektronisch doorzoekbare, gedigitaliseerde *Berichtigungsliste* die de toets van veeleisende kritiek kan doorstaan.

Bij de vergelijking van de eerder genoemde oraties van mijn voorgangers valt op, dat alle auteurs im- of expliciet over hun vakgebied de papyrologie spraken —en dat deden zij ongetwijfeld in het voetspoor van de gezaghebbende papyroloog/oud-historicus Ulrich Wilcken— als zijnde een 'hulpwetenschap' die op zichzelf weinig of geen bestaansrecht heeft ten opzichte van de beoefening van de geschiedkunde, de (Griekse) taalkunde, de Egyptologie, enzovoort. Dat gezichtspunt en die betiteling, daterend nog van voor de eerste wereldoorlog, is buiten Nederland reeds aangevochten.²⁷ Anno nú is die benadering, al was het alleen maar gezien de immer groeiende omvang van het papyrologische bronnenmateriaal en het daarbij behorende apparaat, werkelijk niet te handhaven en deze opvatting houdt dus —voor de laatste keer— een nieuw keerpunt in. De papyrologie is waarachtig volwassen geworden, kent eigen vaktijdschriften, eigen congressen, enz. en heeft wat mij betreft zonder voorbehoud recht op de status van een historisch-filologische *basis-* of *bron-*wetenschap.²⁸

De papyri zijn, dat hoop ik te hebben aangetoond, een rijke en verrijkende bron van nieuwe kennis en wetenschap, op het beoefenen en overdragen waarvan naar mijn beste weten een Universiteit stoelt en waaraan zij haar bestaansrecht als zodanig ontleent. Papyrologie is in mijn optiek nauwelijks een beroep, wel een roeping, en dan nog een waaraan een trekje van verslaving niet geheel vreemd is. Het zij zo: hier staat een papyroloog, hij kan niet anders ...

Dankbetuiging:

Aan het einde van mijn oratie gekomen wil ik graag in de allereerste plaats mijn grote, welgemeende dank uitspreken aan het Bestuur van het Leids Universitair Fonds dat de instelling van deze bijzondere leerstoel heeft willen bewilligen. Het is buitengewoon te waarderen dat het L.U.F. de Papyrologie binnen de Leidse Universiteit wil hoog-houden en daarmee het bekende “Wie het kleine niet eert, is het grote niet weerd!” ook in deze tijd praktisch gestalte geeft.

Een woord van dank mijnerzijds gaat uiteraard ook in de richting van het bestuur van de Faculteit der Letteren van deze Universiteit, dat zich bereid heeft getoond een eerder getroffen beslissing om, zoals dat tegenwoordig heet, uit de papyrologie binnen deze universiteit ‘de stekker te trekken’, in meer welwillende heroverweging te nemen en te streven naar een oplossing die beter perspectief verstrekt. Helaas moet hierbij tegelijk de kanttekening worden gemaakt, dat de getroffen oplossing vooralsnog vrijwel letterlijk een ‘halve’ is en dat het medicijn gekozen tot behoud van de patiënt ook nog eens een beperkte, krappe werkingsduur heeft. Uiteraard is het waar dat ‘een half ei nog altijd beter is dan een lege dop’, en dat daarom enig medicijn dus te prefereren valt boven helemaal geen medicijn (de patient gaat dan immers subiet dood), maar bemoedigend is de situatie op langere termijn allerminst. Voor alles valt te bedenken dat ook hier ‘de kost voor de baat uitgaat’. De papyrologie en haar profeten hebben velen veel te geven, maar niet dan nadat er, zoals in elk regulier bedrijf, eerst in geïnvesteerd wordt: in computers, in boeken, maar vooral ook in personele bezetting oftewel in ambtelijk jargon, in ‘fte’s’.

Eveneens vanaf deze plaats wel zeker te bedanken is mijn reguliere werkgever, de Faculteit der Geesteswetenschappen van de Universiteit van Amsterdam, die het immers mogelijk heeft gemaakt, het bijzonder hoogleraarschap hier in Leiden door mij invulling te laten geven.

Van het bedanken van instanties spring ik moeiteloos over naar het bedanken van een aantal voor mij belangrijke personen. Allereerst zijn daar Ineke Sluiter, Joris Borghouts, en Luuk de Ligt, de universitaire curatoren van deze bijzondere leerstoel, waarvan volgens mijn eigen waarneming de twee eerstgenoemden zich eerst enkele jaren voorafgaande aan mijn uiteindelijke benoeming in ‘*diarchie*’, later door Luuk’s toetreden versterkt tot een, laat ik het toch maar zo noemen, ‘triumviraat’, met buitengewoon veel energie voor het behoud van het Leids Papyrologisch Instituut hebben ingezet. Als het voortbestaan van dit pracht-instituut niet langer gerechtvaardigd kan worden, ligt dat in ieder geval niet aan een gebrek aan inzet van jullie kant!

Niet minder geldt mijn dank de laatst overgebleven reguliere medewerkers van het Leids Papyrologisch Instituut, Nico Kruit en Brian Muhs; we hadden het afgelopen jaar een zware tijd te verduren, met buitengewoon veel onzekerheid en daaruit

voortvloeiende spanning. Alles heeft zijn grenzen, en soms kan spanning, buiten jullie eigen —door mij zeer gewaardeerde— inspanningen om, duidelijk te ver worden opgedreven. In ieder geval prijs ik me gelukkig, indien ik met jullie in loyale vriendschap mag blijven samenwerken. Er is veel en interessant werk aan de winkel!

Velen aan wie ik veel te danken heb moet ik omwille van de tijd helaas genoemd laten, maar aan de Leidse studenten in de studierichtingen Griekse en Latijnse Taal- en Letterkunde, respectievelijk de Oude geschiedenis wil ik graag het volgende kwijt: ik heb met sommigen van U al de nodige, wat mij betreft heel plezierige contacten ontwikkeld en er wordt door hen een verfrissende belangstelling voor diverse aspecten van de 'disciplina papyrologica' gedemonstreerd; colleges worden met belangstelling gevolgd, er worden werkstukken geschreven, en misschien komt het in een enkel geval zelfs wel tot publicatie hiervan. Het is voor mij een voorrecht, deze belangstelling en activiteit nader bij U verder te stimuleren en uit te breiden, allereerst voor Uw eigen en ook mijn genoegen, maar vooral ook om langs die weg te trachten, de lange en grote Leidse traditie van het leveren van een belangrijke bijdrage aan de internationale papyrologie in stand te houden.

Het laatste woord is voor mijn echtgenote: Frede, je hebt mijn ontwikkeling 35 jaar lang gevolgd, ondersteund, en gestimuleerd. Jouw inzet is niet voor niets geweest. Ik ben je dankbaar en houd van je.

Ik heb gezegd.

Noten:

- (1) De Griekse teksten werden naderhand uitgegeven door J.P. Mahaffy in 3 delen Petrie-papyri (I: 1891, II: 1893, III: 1905 [met J.G. Smyly]).
- (2) A.M.F.W. Verhoogt, *Menches, komogrammateus of Kerkeosiris. The doings and dealings of an Egyptian village scribe in the late Ptolemaic period, (120-110 B.C.)*, Diss. Leiden 1997.
- (3) Vgl. G. Aalders, *Eksters. De nazi-roof van 146 duizend kilo goud bij De Nederlandse Bank* [Amsterdam 2002], p. 8: “geen mooier beroep ... dan dat van de vorsende historicus: zo-maar zielsgelukkig met een paar tassen oud papier”.
- (4) Uiteindelijk vormen deze historisch gezien zgn. ‘*secundair*’ bronnenmateriaal.
- (5) Vgl. P. v. Minnen, *The Century of Papyrology*, BASP 30 (1993) p. 7 noot 11. Overigens komt de term in het geheel niet voor in het per ca. 1920 afgesloten Woordenboek der Nederlandse taal (=WNT) en daarop volgende supplementen. Gezien het jaar van publicatie is het al even tekenend dat in het werk van een toonaangevend 19e-eeuws Duits classicus, August Boeckh: *Encyklopädie und Methodologie der philologischen Wissenschaften* (uitgegeven door Ernst Bratuscheck), Leipzig 1877, de termen ‘Papyrologie’, resp. ‘Papyruskunde’ eveneens nog niet voorkomen; de auteur kon op dat moment volstaan met een zeer summiere behandeling van de weinige Griekse papyrusteksten, die in zijn tijd überhaupt bekend waren (vgl. *ibidem*, pp. 200-201).
- (6) Met name potscherven (ostraka), linnen, hout, lood, en laatstelijk zelfs het eerste in Egypte gevonden in het Grieks beschreven kleitablet; zie de publicatie hiervan door K.A. Worp - C.A. Hope, *A Greek Account on a Clay Tablet from the Dakhleh Oasis*, in H. Melaerts (ed.), *Papyri in honorem Johannis Bingen octogenarii* (P.Bingen), Brussel 2000, pp. 471-486, tekst nr. 116.
- (7) Vgl. R.A. Coles, *A Quadrilingual Curiosity in the Bodleian Library in Oxford*, in: R.S. Bagnall (ed.), *Proceedings 16th International Congress of Papyrology*, Chico 1981, pp. 193-197. De onderhavige tekst is gesteld in het Grieks, Latijn, Demotisch, en in een nog onbekende taal.
- (8) Over hem zie W.R. Dawson - E.P. Uphill, *Who was Who in Egyptology*⁸, London 1995, pp. 242-243; W.F. Leemans, *L'Égyptologue Conrad Leemans et sa correspondance: contribution à la histoire d'une science*, Leiden 1973. Bij zijn werk steunde Leemans op voorafgaand werk door de vroeggestorven C.J.C. Reuvers.
- (9) Heden verdienen de al vóór 1895 verschenen uitgaven van papyri uit Duitse collecties door G. Parthey, *Frammenti di papiri greci asservati nella regia biblioteca di Berlino*, Mem. dell. Ist.di Corr.Arch. 2 (1865), pp. 438-462 [= P.Berl.Bibl.], en C. Wessely, *Die griechischen Papyri der Leipziger Universitätsbibliothek*, Verhandl.Königl. Sächs.Ges.Wiss., Phil.-Hist.Kl. 37 (1885), pp. 237-275 [= P.Leipzig], de betiteling ‘bruikbare publicatie’ niet langer; zie reeds het oordeel van F. Preisigke, *Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ägypten*, II [1922] p. 19, over Wessely's teksten: “bedürfen ... einer Nachprüfung”, en p. 114, over delen van Parthey's editie: “ohne Nachbesserung ... nicht verwendbar”.
- (10) Intussen verdiepten Leidse Egyptologen als W. Pleyte en P.A.A. Boeser zich met succes in Egyptische en Koptische papyrusteksten; daarbij vond hun werk internationaal weerklank en erkenning. De helaas sterk negatieve invloed van de toonaangevende 19e-eeuwse Leidse

Graecus C.G. Cobet uitgeoefend op de Nederlandse classici van destijds is maar al te zeer bekend. Informatie voor de geschiedenis van de beginjaren van de papyrologie in Nederland bevat het artikel van D. Cohen, *La papyrologie dans les Pays-Bas*, CdE 6 (1931), pp. 403-410 (voor Cobet zie p. 408). Voor de periode 1940-1945 zie de opmerkingen van B.A. van Groningen, *La papyrologie dans les Pays-Bas en 1940-1945*, Aegyptus 25 (1945), pp. 24-25, en van dezelfde bij M. Hombert, *La papyrologie au lendemain de la guerre*, CdE 22 (1947), pp. 361-362. Voor de periode 1945-1970 zie W. Peremans, *Vijfentwintig jaar papyrologie in Nederland en België*, Brussel 1971 (= Verh. Kon.Vlaamse Akad. v. Wetensch., Afd. Letteren, Jaargang 33, Nr. 68), terwijl het tijdvak 1969-1974 wordt bestreken door J. Bingen, *La papyrologie en France, aux Pays-Bas et en Belgique (1969-1974)*, Stud.Pap. 15 (1976), pp. 9-24.

- (11) Maurits Engers, “*De Aegyptiarum kōmōn administratione qualis fuerit aetate Lagidarum*”, Diss. Groningen 1909.
- (12) David Cohen, “*De magistratibus Aegyptiis externas Lagidarum regni provincias administrantibus*”, Den Haag 1912. Intussen is Cohen’s werk vervangen door R.S. Bagnall, *The Administration of the Ptolemaic Possessions outside Egypt*, Leiden 1976; Bagnall oordeelt daarin (p. 2) over zijn voorganger’s werk als zijnde “inadequate even when it was published and now missing mention of evidence published over the last sixty years”. Voor David Cohen in het algemeen zie de biografie van P.H. Schrijvers, *Rome, Athene, Jeruzalem: leven en werk van professor Dr. David Cohen* (Groningen, 2002).
- (13) Uit de titels van beide werken lijkt iets af te leiden omtrent de verschillende aard van de beide auteurs. Behandelde Dr. Engers een betrekkelijk kleinschalig onderwerp als ‘dorpsbestuur in Ptolemaeisch Egypte’, Dr. Cohen was eerder de man van het ‘grotere’ werk en onderzoekt in zijn dissertatie aspecten van het bestuur van alle buiten Egypte, voornamelijk in Griekenland en Klein-Azië gelegen delen van het koninkrijk der Ptolemaeën (een aanvankelijk fors, in de loop der tijd echter krimpend gebied).
- (14) Blijkens het voorwoord van Roos kon Van Groningen het door hem beloofde werk niet afmaken omdat hij tijdens de publicatie-voorbereiding tot de vervulling van het hoogle- raarsambt in Leiden werd geroepen. In de band worden in een aanhangsel twee papyri uit de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek gepresenteerd. Voor deze zie hieronder, voetnoot 17.
- (15) Weliswaar hadden Nederlandse classici, in het bijzonder J. van Leeuwen en H. van Herwerden, zich al vóór het jaar 1933 met literaire papyri ingelaten, maar hun werk concentreerde zich op het hier heruitgeven van eerder al buiten Nederland voor het eerst gepubliceerde Grieks-literaire teksten, met name van Aristoteles en Menander.
- (16) In hun beroepsmatige ontwikkeling valt een zekere —bewuste of onbewuste— rivaliteit te onderkennen. Beide mannen waren lid van het Nederlands-Israëlitisch kerkgenootschap, beiden studeerden kort voor de eerste wereldoorlog in Duitsland (Engers in Berlijn, Cohen in Göttingen), beiden waren als classicus aan een Nederlands Gymnasium verbonden (Engers in Rotterdam, Cohen in Den Haag), beiden hadden als (mede-)auteur een *Leerboek der Oude Geschiedenis* op hun naam staan. M. Engers kwam met zijn boek, geschreven in samenwerking met zijn toenmalige collega R. Jacobsen, voor het eerst uit in 1912; herdrukken volgden in 1920³, 1926³, 1930³, 1940⁵, 1946⁶ en 1957⁷. D. Cohen verscheen als medeauteur van H. van Gelder’s *Leerboek der Oude Geschiedenis* (1907, 1911/2, 1914/3, 1917/4, 1921/5) vanaf de 6e druk (1925⁶, 1927⁷, 1929⁸, 1933⁹, 1939¹⁰, 1946¹¹, 1953¹³, 1959¹⁵⁻¹⁶, 1962¹⁷,

1963¹⁸, 1966¹⁹, 1968²⁰, 1970²¹, ongewijzigd herdrukt in 1976). Voor de persoon van M. Engers put ik uit een in 2000 geschreven, ongepubliceerde biografische studie van mijzelf, waarvoor diverse gegevens vriendelijk ter beschikking werden gesteld door Mw. A.M.T. Schilder (UvA Museum 'De Agnietenkapel') en de heren J. Hagedoorn, Zwolle (historicus), Dr. L.J. Janssen (Utrecht), en Prof.Dr. S.L. Radt (Groningen). Graag betuig ik aan deze personen hierbij mijn dank voor hun medewerking.

- (17) Tevens gaan in die tijd Nederlandse Universiteiten (in het bijzonder Groningen en Amsterdam) zich moeite getroosten, originele papyri voor een eigen collectie te verwerven. In dit kader kan dankzij informatie verstrekt door Dr. J.A.A.M. Biemans (conservator collectie Handschriften UBA) vermeld worden dat de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek in 1926 door bemiddeling van D. Plooi 3 papyri uit de privé-collectie van de Engelsman J. Rendel Harris als geschenk verwierf; voor J. Rendel Harris zie het voorwoord door J. Enoch Powell op het eerste deel van de P.Harris (Cambridge, 1936). Voor de herkomst van de door aankoop verworven Groningse collectie zie het voorwoord van A.G. Roos op zijn uitgave van de Groningse papyri.
- (18) Hij begeleidde de dissertaties van met name P.V. Pistorius (1939), E.P. Wegener (1941), E. Boswinkel (1941), E. de Kock (1948), P. Kool (1954) en P.J. Sijpesteijn (1961).
- (19) Daarbij gaat het met name om de volgende redes:
M. Engers, *Papyrologie en Oude geschiedenis* (openbare les Amsterdam 1923).
D. Cohen, *De Griekse papyrologie en hare betekenis voor de kennis der antieke beschavings-geschiedenis* (openbare les Leiden 1923).
B.A. van Groningen, *Hellenisme op vreemde bodem* (openbare les Groningen 1925; herdrukt in: 'Papyrologica' van B.A. van Groningen: *Artikelen en boekbesprekingen*, bijeengebracht door S.E.M. Meijer, Leiden 1990 [= Uitgaven vanwege de Stichting "het Leids Papyrologisch Instituut", dl. 9A], pp. 38-47).
E.P. Wegener, *De betekenis der grafologie voor de Griekse papyrologie* (openbare les Leiden 1947).
P.J. Sijpesteijn, *Een geschenk van de Nijl* (academische rede Amsterdam, 1968).
In dit verband dient ook de inaugurele rede van P.W. Pestman, *Over vrouwen en voogden in het oude Egypte* (Leiden 1969) te worden genoemd; Pestman had immers de juridische papyrologie in zijn leeropdracht staan. In de aangehaalde redes vinden we niet te miskenen uitspraken die de groei van het papyrologisch bedrijf vanaf 1923 wereldwijd illustreert: Cohen stelde in zijn rede van 1923 (p. 6) dat ca. 10.000 papyri gepubliceerd waren, van Groningen hield het in 1925 (p. 7) op ca. 12.000 gepubliceerde papyri, terwijl Sijpesteijn in 1968 (p. 8) een schatting van ca. 40.000 gepubliceerde teksten gaf.
- (20) Voor bibliografie zie de Leidse website van M.P. Cuypers, <http://www.gltc.leidenuniv.nl/index.php3?m=57&c=151&garb=0.6264346691734431&session=#top>.
- (21) Vgl. de eerste uitgave door K.A. Worp - A. Rijksbaron, *The Kellis Isocrates Codex* (P.Kell. III 95), Oxford 1997 (= Dakhleh Oasis Project Monographs, no. 5).
- (22) Omgekeerd wordt deze woordenschat in een enkel geval ook wel eens gereduceerd. Ter illustratie wijs ik erop dat het opslaan van een betrekkelijk willekeurige pagina (p. 216) in het in 1996 verschenen *Revised Supplement* op het *Greek-English Lexicon* van H.G. Liddell, R. Scott en H. Stuart Jones (Oxford 1925-1940; = LSJ) vijf Griekse woorden oplevert die niet in het oorspronkelijke lexicon voorkwamen. Daartegenover wordt op diezelfde pagina het

feitelijk bestaan van in LSJ opgenomen zelfstandig naamwoord *neilokalamē* = ‘bulrush’ nu van een vraagteken voorzien; hierbij te vergelijken is het artikel van deze auteur in *Miscellanea Papyrologica* (ed. R. Pintaudi, Florence 1980; = *Papyrologica Florentina*, 7), pp. 367-68: “A Ghost-Word: NEILOKALAME”. Ook de betekenisomschrijving van op zichzelf reeds bekende Griekse woorden kan via heroverweging van een bekende tekst worden verbeterd; vergelijk bijvoorbeeld de studie van de betekenis van de term *ANEMOYRION* door N. Kruit - K.A. Worp in *MBAH* 21 (2002), pp. 44-45. Bij dit soort onderzoek doen zich soms opmerkelijke ontwikkelingen voor, vergelijk de recent geconstateerde feitelijke afwezigheid van het Grieks adjectief *epiousios* in *Koinè*-Grieks buiten het Nieuwe Testament (Ev.Marc. 611, Ev.Luc. 113); zie hiervoor M. Nijman - K.A. Worp, *EPIOUCIOC* in a Documentary Papyrus?, *Novum Testamentum* 41 (1999) pp. 231-234.

- (23) Een eerste, onbevredigende uitgave van de onderhavige tekst werd bezorgd door P. Sarischouli in de feestbundel voor J. Bingen (vgl. boven, noot. 6), tekst no. 45 (pp. 214-222). De tekst werd voor het eerst met koningin Kleopatra VII in verbinding gebracht door de Nederlandse papyroloog P. van Minnen, vgl. zijn artikel: *An official act of Cleopatra (with a subscription in her own hand)*, *Ancient Society* 30 (2000), pp. 29-34.
- (24) Vgl. K. Zimmermann, *Eine Steuerbefreiung für Q. Cascellius, Adressiert an Kaisarion*, *ZPE* 138 (2002), pp. 133-139.
- (25) De wenselijkheid van een systematisch onderzoek hiervan werd reeds krap 70 jaar geleden door M. Kaser in zijn artikel “Testimonium” in *PW-RE VA* (1934) col. 1039 onderstreept.
- (26) Of zelfs in Noord-west Europa, vgl. met name het fort Vindolanda aan de Muur van Hadrianus in Noord-Engeland en de aldaar gevonden op hout geschreven Latijnse teksten.
- (27) Vgl. bv. H. Bengtson, *Einführung in die Alte Geschichte* (München 1965⁵), p. 124.
- (28) Vanuit een omgekeerd perspectief (vgl. Herodotus, II 35ff.: “Bij de Egyptenaren gaat alles ‘andersom’ in vergelijking met de situatie bij ons, beschaafde Grieken!”) zijn traditioneel geaccepteerde disciplines als Oude Geschiedenis, Egyptologie, en de Klassieke Taal- en Letterkunde voor de papyroloog bij de beoefening van zijn specialisme welhaast een soort van ‘hulpwetenschappen’. Overigens mag er geen misverstand over bestaan, dat een zo uitgebreid en diepgaand mogelijke kennis van in het bijzonder deze disciplines voor een ‘professioneel’ papyroloog absoluut een basisvoorwaarde is om het eigen specialisme te kunnen bedrijven.